سبدِ چین

یعنی

میرزا غالب کے نایاب فارسی کلام کا مجموعہ

مکتبہ جامعہ

دہلی - نئی دہلی - لاہور

تعداد یک ہزار سنہ ۱۹۳۸ء قیمت ۱۲ر

میرزا غالب

فہرست

تعارف

میرزا غالب نے ۱۸۶۶ء میں اپنے کلام کا ایک مختصر مجموعہ سبد چین کے نام سے شائع کیا تھا۔ اس میں انکا وہ کلام تھا جو کلیات میں چھپنے سے رہ گیا تھا یا اسکے بعد ہوا تھا۔ انکی وفات کے بعد کلیات کے متعدد ایڈیشن شائع ہوئے مگر سوء اتفاق سے یہ کلام اسمیں شامل نہیں کیا گیا اور نہ کہیں سے دوبارہ چھپا۔ اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ اب یہ تقریباً نایاب ہو چکا ہے۔ ہمیں اسکا ایک نسخہ نواب صدر یار جنگ بہادر مولانا محمد حبیب الرحمٰن خاں شیروانی کے کتب خانہ سے دستیاب ہوا۔ یہی نسخہ اب اشاعت پذیر ہو کر آپ کے ہاتھوں میں پہنچ رہا ہے۔ میرزا کی تصویر بھی حضرت ممدوح ہی کا عطیہ ہے۔ اصل تصویر کتب خانہ حبیب گنج کی زینت ہے۔ ہم ان دونوں چیزوں کیلئے حضرت نواب صاحب قبلہ کے ممنونِ احسان اور شکر گزار ہیں۔

میرزا کا بہت سا کلام تھا جو مختلف کتابوں میں منتشر پڑا تھا اور ان کے کسی مجموعہ میں آج تک شامل نہیں کیا تھا۔ ہمنے اسے بھی اکٹھا کر کے اس مجموعہ میں شامل کر دیا ہے۔ امید ہے کہ کلیات نظم و نثر فارسی کے باہر انکا جتنا کلام ہے اسے آپ اس ایڈیشن میں پائینگے۔ پہلے ایڈیشن میں ترتیب کا بھی کوئی خیال نہیں رکھا گیا تھا۔ اس دفعہ یہ نقص بھی دور کر دیا گیا ہے۔

مالک رام (ایم۔ اے)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

دیباچہ

بنامیزد سبد چیں میوہ را گویند کہ بپایانِ موسم بر شاخسار ماند و چوں آنر
بچینند شاخسار بے بار ماند ہر آئینہ آنچہ پس از انطباعِ کلیاتِ فارسی گفت
شد و آنچہ یاراں از دیریں مسودات داشتند و من از آں خبر نداشتم
و اینک بمن رساندند در اوراقِ جداگانہ ضبط کردہ شد و آنرا سبد چیں نام ن
آمد دانم کہ از فراہم آوردنِ کلیات کہ دہ ہزار بیت دارد چہ کشود کہ ازیں ابیا
کہ در شمار ہزار بیت نتواند رسید خواہد کشود تفرقۂ اقسامِ شعر و تقد
و تاخیر و قیدِ ردیف و سال برنتافتہ ام آنچہ گفتہ ام و از دیگراں یافتہ ام نگاشتہ
ام و اکنوں کہ ناسورِ کہن را تراوش نماند کلک از کف فروگذاشتہ ا
سپس اگر سخنے در اندیشہ خواہد گذشت روشناس صفحہ نخواہد گشت یار
گسستنِ پیوند جان و تن بر من آسان باد و در آں دم جز حمدِ تو و نعتِ محمد علیہ
در دل و بر زبان مگزراد

قصیدۂ اوّل

بیا که مدحِ خداوند را دگر گویم   از آنچه گفتم ازیں پیش بیشتر گویم
چنانکه اوست نیارم ثنای او گفت   بقدرِ حوصلۂ خویشتن مگر گویم
ز درخورست فزوں مدح و من ز خیره سری   براں سرم که دریں صفحه سر بسر گویم
ہمیں شکوه نخواهد که گویمش خاقاں   دگر زیاده ازیں چیست تا دگر گویم
جہاں کشای و جہاں پرور و جہاں آرای   چو آں قدر نتواں گفت ایں قدر گویم
وے آنچناں و من اینساں که شرمسار شوم   سپهر منظر و انجم سپه اگر گویم
گہے ز خاکِ رہش آبِ زندگی خواہم   گہے مسیح دم و گہ فرشته فر گویم
دریں نورد که از نغز نغزتر سنجم   دریں خیال که از خوب خوبتر گویم
ز غیب آنچه فرو ریختند در خاطر   نخست از رہِ پرسش بہمدگر گویم
که بے مبالغه فرزانه لارڈ الگن را   وزیرِ اعظمِ سلطانِ بحر و بر گویم

بدین کلاہ کہ قربان آرزو بارد — گزاف نیست اگر شاہ تاجور گویم

بیا کہ لشکرِ نواب نامدار آمد — برم ز چشم بدل این نوید و برگویم

ز چرخِ اول و چارم بمزدِ غمزدہی — طلب کنم مہ و خورشید تا خبر گویم

زشادمانیٔ نظارۂ رخش ہردم — بہ چشم تہنیت رونقِ نظر گویم

زخاکِ راہِ وے اکسیر در نظر دارم — رخم سیاہ اگر حرفِ سیم و زر گویم

زشاعری بہ ندیمی رسیدہ ام خواہم — کہ رویداد بہ پیرایۂ سمر گویم

رعایتِ ادب آئینِ من بود ناچار — فسانہ گرچہ دراز است مختصر گویم

پس از وصول بمنزل پیامِ من کہ برد — اگر نہ آنچہ توانم درین سفر گویم

بہ بزم گر ندہد بار چون سوار شود — ز سر گزشت حکایت برہگذر گویم

ہزار زمزمہ دارم ہمیں نہ یک سخن است — کہ چون تمام شود آں سخن ز سر گویم

ہم از فسادِ دل زار و داغِ غم نالم — ہم از نزاعِ رگِ جان و نیشتر گویم

زمانہ وار زبانم شرر فشاں گردد — اگر براہِ حدیثِ تفِ جگر گویم

شود رکاب تگاور در آب ناپیدا — اگر روانیِ سیلابِ چشمِ تر گویم

بکلبہ ام گہر شب چراغ خس پوش است — سخن ز تیرگیٔ طالعِ ہنر گویم

من آں نیم کہ بہنگامۂ سخن سازی — گہے ز خاور و گاہے ز باختر گویم

سخن نهالِ نو و نغمه باغبانِ غالب
نهال را به نوی مژدهٔ ثمر گویم

طریقِ وادیٔ غم را کسی نبوده رفیق
خود از صعوبتِ این راهِ پُرخطر گویم

در آن دیار که گوهر خریدن آئین نیست
دکان کشوده ام و قیمتِ گهر گویم

ز عزّ و جاهِ نیاگانِ خویش در بکار
هزار گونه حکایاتِ معتبر گویم

سخن طراز دعا یافت اینت (عـه) نخلِ مراد
دگر بجای ثمر بعد ازین اثر گویم

دعائی دولتِ شاه و وزیر همواره
ز نیم شب کنم آغاز و تا سحر گویم

قصیدهٔ دوم

وقت آنست که خورشیدِ فروزان هیکل
گردد آئنده گرائنده بفرگاه (علہ) حمل

وقت آنست که بُن دار (عـه۲) بهار آراید
نونهالانِ چمن را بعروسانه حُلل

وقت آنست که خاکِ تهِ جو مست شود
که به کیفیتِ لائی مئے ناب ست وحل

وقت آنست که بینی زگدازِ یخ و برف
بر رخِ خاک روان گشته ز هر سو منهل

عـه بمعنی زبده وخیمه ۱۲ علہ بمعنی بارگاه ۱۲

عـه۲ بمعنی داروغه، توشه خانه ۱۲

بسکه دولت به سمِ رخشِ تو دارد پیوند (قطعه) چوں بجولانش درآری بسپرد دشت جبل

آں شود سودهٔ گوہر شود ایں گنجِ قتال — رمل و نملی که دہد روی در اثنای رمل

بشنو از من که زبانم گہرافشاں ابریست — کش زبارندهٔ نیساں نتواں داد بدل

بمن از پیشِ گورنمنٹ ہمایوں توقیع — میرسد بر نمطِ سابقهٔ روزِ ازل

ہست زاں دفترِ فرخندهٔ فرخ آثار — رقمے چند مرا زیب دہِ جیب و بغل

از چہل سال رجوعم بدرِ دولت تست — دایه ہا یافته ام از توجه اکثر چه اقل

روشناسِ کفِ پاے تو بود دیدهٔ من — خالی از گردِ رہت نیست ہنوزم مکحل

چوں ترا داد قضا منصبِ دارائی ہند — چوں ترا کرد قدر مرجعِ اربابِ دول

از قدومِ تو برافروخت رخِ شاہدِ ملک — از وجودِ تو فزوں گشت شکوہِ کونسل

میفرستم به نظرگاہِ تو نظم و نثرے — خالی از طولِ کلام و تہی از طولِ امل

غالبِ گوشه نشیں رو به تو آورد ولے — دلش از بیم دو نیم است و دماغش مختل

برچنیں بندهٔ دیرینه ببخشای که او — نیست با ایں ہمه در مدح طرازی تنبل عه

اندریں نامه که نامی به ثناے تو بود — میکنم ختم سخن لیک از روی کسل

بل ازاں راه که در معرضِ حسنِ گفتار — نظر افروز بود شیوهٔ ماقل و دل

عه بمعنی سست و کاہل ۱۲

دعا شرط و جز اگر نبود نیست زیاں — خواہش چند فراز آرم اینک مجمل

بہر ذات تو ز داد ار تمنا دارم — شادمانی و توانائی و عمر اطول

وز پئی دولت و اقبال ہماں میخواہم — کہ ز چشم بد ایام مبیناد خلل

قصیدهٔ سوم

تجلی کہ ز موسیٰ ربود ہوش بطور — بشکل کلب علی خان دگر نمود ظہور

خجستہ سرور سلطاں شکوہ را نازم — کہ رشک بر کلہش دارد افسر فغفور

ہوائے لطف وے ار جان خور برد سوزش — نگاہ قہر وے از روئے مہ زباید نور

دم نگارش وصف کلام شیرینش — چو خیل مور دود بر ورق حروف طور

فضائے رزمگہش شاہ راہ قہر و غضب — بساط بزمگہش کارگاہ سور و سرور

بخوان شرع ہمیں ہم نوالۂ شبلی — بہ بزم عشق ہمیں ہم پیالۂ منصور

ز روئے رابطۂ حسن ماہتاب جمال — بحسب ضابطۂ جاہ آفتاب ظہور

بحکم مرتبہ او حاکم و فلک محکوم — ز راہ قاعدہ شرع آمرست و او مامور

چو آب سیل روانے کہ ایستد بمغاک — بود ہمیشہ بہ فنجان وے شراب طہور

زہے وزیر و خجستہ شہریار دانادل — تو شاہ کشور حسن و خرد ترا دستور

بنائے منظر جاہ ترا زحل معمار — ثوابت کرہ چرخ ہشتمین مزدور

ثنا گرِ تو سکندر بہ بارگاہِ جلال　　قفا خورِ تو ارسطو بدرسگاہِ شعور

برای بزمِ نشاطِ تو شمع چون ریزند (قطعہ)　　نہ پیہ گاؤ بکار آورند و نے کافور

زفیضِ نسبتِ خلقِ تو عنبرِ سارا　　بجائی موم برآید زخانۂ زنبور

بدین خرام و بدین قامت و بدین رفتار (قطعہ)　　زبہرِ فاتحہ آئی اگر بسوی قبور

جہانِ جانی و جانِ جہاں عجب نبود　　کہ از ورودِ تو ہر مردہ رقصد اندر گور

بہ پیشگاہِ تو زانو ہمی زند انصاف (قطعہ)　　کہ ای برحم و کرم در جہانیاں مشہور

در انتقام کشی شیوۂ کرم مگزار　　برآر کامِ دلِ بدسگال از ساطور

توئی بعقل فزایندۂ عروجِ علوم　　توئی بعلم کشایندۂ عقودِ صدور

صریرِ خامۂ من بیں کہ می رباید دل　　چنانکہ از لبِ داؤد استماعِ زبو

سوادِ صفحۂ من بین و تابشِ معنی　　عیاں چو شمع فروزندہ در شبِ د

امیرِ زندہ دل آں والئ ولایتِ نظم　　بہ گنج خانۂ گنجہ نظامیش گنجو

غروبِ مہر و طلوعِ مہ دو ہفتہ بود　　رسیدنِ تو بدیں اوج بعدِ آں م

چو او بزیرِ زمین رفت و آں ولایت یافت　　تو باش والئ روئی زمیں قرون و

بہ انجمن نرسیدم ز ناتوانائے　　ولے بعرضِ ثنا و دعا نیم مع

بخاکِ پائی تو گر دستگاہ داشتمے　　نبودمے بغمِ دُوری درِ تو

من آں کسم کہ ز افراطِ ورزشِ اخلاص
بہ غیبت است مرا دعوئ دوامِ حضور

توئی رحیم دل و من سقیم، دوری بہ
مبادا رنجہ شوی از نظارۂ رنجور

کفے بدست تہی تر ز کیسۂ دلاک
دلے بسینہ بسے تنگ تر ز دیدۂ مور

کمی ز ما و کرم از شما بلا تشبیہ
ز کردگار بود رحمت و ز بندہ قصور

نظر بہ خستگی و پیری و تہیدستی
قبول کردنِ تسلیمِ من خوش ست ز دور

شعارِ غالبِ آزادہ جز دعا نبود
کہ باد سعئ دعاگوی در دعا مشکور

بدہر تا بود آئیں کہ در نوا آرند
رباب و بربط و قانون و نے بمحفلِ سور

ببزمِ عیشِ تو ناہید باد زمزمہ سنج
نسیم عطر فروش از شمیمِ طرۂ حور

محب ز لطفِ تو بالندہ چوں نوا از ساز
عدو ز بیمِ تو نالندہ چوں خرِ طنبور

قصیدۂ چہارم

تعظیمِ غسلِ صحتِ نواب کم مگیر
زاں عید کاں مضاف بود جانبِ غدیر

امروز میرِ ہند بود انجمن طراز
آں روز گشت شاہِ نجف بر ہمہ امیر

دانم شنیدۂ کہ در اقصائے مغرب است
سرچشمۂ کہ خضر شد از وے بقا پذیر

جوئے بریدہ اند و روا کردہ اند آب
حمام را بحوض ازاں فرخ آبگیر

ہنگامِ شب کہ زیرِ زمیں باشد آفتاب
از تابِ مہر گرم شد آں آب ناگزیر

حمام حوض بنگر و گجا مثل آسماں — واں را سفید کرده فروغِ مہِ منیر

طاسش یکے ننهو و دیگر ز خشتی — ایں سیم خاص و آں دومین زرِ تلپ گیر

صبحے بدستگیریٔ ایامِ روشناس — آورده از عمودِ عصا بہرِ چرخِ پیر

صبحے بمایه بخشیٔ آفاق نامور — در شش جہت ز نور رواں کرده جوئے شیر

گرمابه چناں خوش و آبے چناں نکو — وزنے چنیں مبارک و وقتے چنیں بجیر

آمد برای غسل به گرمابه اندروں — مانند معنیٔ که دہد رو بدر ضمیر

نواب کز وفورِ جلال و جمالِ خویش — گوئی شہست و مسندِ جاہش بود سریر

ناظم که شورِ نظمِ نظامی نظامِ او — ره بسته بر ترانهٔ سودا و درد و میر

گر لطفِ معنی است نظامی عدیلِ اوست — ور حسنِ صورت است بود یوسفش نظیر

وقتِ نفاذِ حکم فلک باشدش مطیع — حینِ صلاحِ کار خرد گرددش مشیر

ای آنکه در فروزشِ سیمائی عز و جاه — مہر از تو ہمچو ماه ز مہر ست مستنیر

در لشکرِ تو مالکِ عقرب بود عسس — در دفترِ تو والیٔ جوزا بود دبیر

در مسلکِ رضائے تو زاوش مریدِ خاص — در مجلسِ عتابِ تو کیواں کہن اسیر

من بنده در خرابهٔ دہلی بکنجِ غم — بودم بسی نژند و جگر خسته و حقیر

گفتی که از فزونیٔ غمہائے جانگداز — ہمچوں نمک در آبم و ہمچوں شکر به شیر

در لرزہ عضو عضو تن از باد دیمہی — گفتی معذّبم من و سرماست زمہریر

بود اشکِ چشمِ من ز گدازِ جگر بقسم — زاں ساں کہ بود گوئی رہیم ز غم زریر

گوئی کمان و روے پر آژنگ و پشت کوز — وز غم بہ سینہ تعبیہ چون چنگ صد نفیر

میکرد ہر دم از خلۂ خارِ غم فغاں — غالب کہ ہیچگاہ ننالد ز زخمِ تیر

ناگاہ صبح گاہ بدلجوئیِ نگاہ — دولت درآمد از در و فرمود کلے فقیر

سجادہ در نورد و شرابِ صبوح خواہ — دل شاد باش و از غمِ بے رونقی ممیر

کامد ز رامپور نویدِ فرح فزا — در وے ہمہ حکایتِ گرمابہ و غدیر

اکنوں ز سنگ رگ بدر آرم اگر نزود — پندارم ایں کشیدنِ مو بود از خمیر

درخوابگاہِ من ز فراوانیِ سرور — چندیں ہزار زمزمہ دارد نے حصیر

دیگر مباد خامۂ من در کفم رواں — جز نغمۂ نشاط اگر باشدش صریر

ایمانِ من گذاردنِ حقِ مدحِ تست — آں مدح گر طویل بود ور بود قصیر

حقِ نمک بمدح و ثنائے کنم ادا — منگر بدیں کہ مدح قلیل است یا کثیر

حق جو و حق شناسم و حق گو و حق نگار — ترسم چہ از اشتلمِ منکر و نکیر

گرفتہ ام ز کار و افتادہ ام ز پاے — نیروئے کار بخش و توام باش دستگیر

اینک فراغ و اخترِ نیک و خجستہ روز — پیداست زیں سہ لفظ سنہ تاریخ دلپذیر

۱۲۸۱ھ ۱۲۸۱ھ ۱۲۸۱ھ

خالی مباد جائے تو در بزم گاہ و باغ — تا ساز را نوا بود و مرغ را صفیر

قصیدۂ پنجم

زہے دو چشم تو در معرضِ سیہ کاری — چو بختیارک و بخلک بمردم آزاری

زہے بزورِ بدیع الزمانِ کشتی گیر — کہ کوہسار چو نارنج تر بیفشاری

زہے خیالِ تو آدم ربا چو تندک دیو — دماغِ اہلِ نظر قاف اوست پنداری

زغمزۂ تو چہ گویم کہ آں بود زعمر — دلیر و چست و ہنرمند تر بعیاری

اگر تو نیستی از ساحرانِ عنطلیہ — چرا بہ لہو ہمی آتش از ہوا باری

بدیں جمال کہ داری عجب مدار اگر — کند چکیدۂ قدرت ترا پرستاری

بمہرِ روئے تو گر دیدم آفتاب پرست — نہ ابر جم کہ عبث تن دہم بدیں خواری

سپس بمذہب تو رج کہ بود ماہ پرست — ترا پرستم ازیں رو کہ ماہ رخساری

توئی بمعنیٔ اصلی کہ بود نورالدہر — ہمیں بنام کہ معنی نداشت پنداری

چکد ز زلفِ تو خونِ دلم بدانگونہ — کہ ریزد از لبِ زنگی در آدمی خواری

فغاں زبار غم دہر کاں بسنجیدن — عمودِ خسروِ ہندست در گرانباری

بہ پیشِ چرخِ مشعبد چہ ہوشیار چہ مست — کہ ایں بعربدہ ہمچوں عمر ز طراری

زرهٔ می ریش تراشد همی به بیهوشی — زفرق تاج رباید همی به هشیاری
خصومتے بمن افتاده زالِ دنیا را — که دُمّ خبیثه بود در فنونِ مکاری
بجیشِ عشق منم سر برهنهٔ تیشی — که موئے سر بسرم کرده است دستاری
نهیبِ فتنه به ایچوبِ ششش گزی ماند — که بود هر لگدش را جراحتِ کاری
شدست لاغری من گلیمِ غیبئ من — که باشم و توام از حاضراں نه نگاری
منم که فکرِ من اندر زمینِ شعر و سخن (قطعه) همیگذشت ز اشقر به تیز رفتاری
چرا افتاده که یارب کنوں چرا نائیں — بخاک و خوں تپدم تن همی بناچاری
چناں بجورِ دنِ غم عادیم که چوں علوی — نبوده هیچ گہے سیریم ز پُر خواری
نهاده هم نفساں نام من ملک قاسم — زخونِ دیده بود بسکه جامه گلناری
سیه بخل به فکرِ من از عمر میراث (قطعه) که هیچ گه ندهد در سخن مرا یاری
دروغ گفته ام آں فکر نیز زنبیل است — که گم شود ز عمر در دِرَم گرفتاری
چو حمزه را بجهاں بعدِ مرگِ مهر نگار — زتیغ و تاج و نگیں روئے داد بیزاری
نماند در نظرِ دزدِ کهنه اسلوبے — جز آنکه باز گشاید دکانِ عطاری
دلست حمزه و لب درفسونگری عمر است — بدا[عه] لبے که زدل نبودش مددگاری
خنداآنکه بود کلامم طلسمِ گوهربار (قطعه) هماره[عه] نهر ز آب گهر دراں جاری

عه بسیار بد ۱۲ عه مخفف هموارہ ۱۲

چو حمزہ کش بہ عقابین درکشید فلک — بدام وام، نفس میکشم بدشواری
بقاست قرض و منم حمزہ وز بہر من اند — چہل خلیفہ تقاضائیان بازاری
چو ساحران ہمہ را شغل آتش افشانی — چو اژدہا ہمہ را ذوق آدم اوباری
نزد بہر مہرہ نشد زہر حمزہ بہ آن بہ — کہ نوشداروئی نوشیرواں بچگاری
مگر بفضل وصے آیم بروں ز بند بلا — چنانکہ حمزہ بہ نیروئے بیر فرخاری
امیر کلب علی خاں بہادر آں کہ بود — عدیل حمزہ درا سپہبدی و سالاری
درش نوازش طبل سکندری دارد — زہے بلندی آوازۂ جہانداری
بود پلارک افراسیاب بیش درکف — کہ ہیچگہ نشود چون ہلال زنگاری
چگویم از نمط لشکر ظفر پیکر — کہ در شمار نیاید ہمی ز بسیاری
ہمہ مقابل مقبل بناوک اندازی — ہمہ مساہم خسرو بہ طاقت اظہاری
بیا بہ بین کہ درآردوئے ایں امیر کبیر — سپردہ اند علمشاہ را علم داری
چو قندر آنکہ جلودار حمزہ بود اینک — رسیدہ است بخاقان چیں جلوداری
سزد کہ فخر بر امثال خود کند قندر — ازیں کہ یافتہ توقیع گرز برداری
مپرس پرورش از ہستی زمرد شاہ — مگر یکے بود از کافران زنہاری
شنیدہ کہ خداوند باختر چوں بود — کنوں بہ بندگی خواجہ گشت اقراری

گذشت آنکه چه تقدیر کرده ام میگفت — بمقتضائے غلط فہمی و غلط کاری

کنوں بعجز چه تقصیر کرده ام گوید — زبندگان خدا چوں بجز رستگاری

رموز حمزه فروهل خمش نشیں غالب — چرا مرا به سخنہائے ہرزه آزاری

ز تست رونق گیتی بدانش آرائی — ز تست زینت معنی به نغز گفتاری

قصیدهٔ تو ولے کاسهٔ گدائی تست — ستوه آمده باشی ز رنج ناداری

غمیں مباش که از گنج خانهٔ نواب — خود آنقدر که بدل داشتی بدست آری

بوقت گدیه گدا را دعاست دست آویز — برآر دست بدرگاه حضرت باری

چراغ دودهٔ سرور علی محمد خاں — گزیں ہمال تمرد فن سپہداری

ز روئے کلب علی خاں ہمیشه روشن باد — چنانکه تابش مہر از سپہر زنگاری

قصیدهٔ ششم

تا چه نیرنگ است ایں کاندریں جہاں آورده اند — نوبہارے طرفه در فصل خزاں آورده اند

مرغزارے کاں بود در سال نو دیماه زرد — آنچناں دانی که کشت زعفراں آورده اند

رنگ گلہائے بہاری گر نه بینی گو مبیں — بوئے گلہائے بہار از بہر گراں آورده اند

در بہشت آں خود نباشد مگر انار ار بہشت — رنگ مفتے کز بہر باغ و بوستاں آورده اند

آنچه باد از غنچه‌ی می آورده می زد بر مشام
آشنایان شمیم از عطر دان آورده اند

هر چه خواهی در میان از بهر کنار افشانده اند
هر چه جوئی بر زمین از آسمان آورده اند

هر چه می بینی و خواهی دید در فرخنده بزم
تا نه پنداری کس اینها رایگان آورده اند

پنج دیگر بعد ازین آنند و اکنون بی درنگ
گنج باد آورد و گنجینهٔ شایگان آورده اند

چه جواهر را شمارے نیست گویم مجملاً
حاصل صد سالهٔ دریا و کان آورده اند

تا ز بخششہائے شاهنشاه هند و انگلینڈ
خلعت از بهر خدیو شه نشان آورده اند

جیغه و سرپیچ کان چشم و چراغ دولت است
بهر فرقش از فراز فرقدان آورده اند

از شعاع مهر تار از پرتو مهتاب پود
جامه هائے زر نگار و زر فشان آورده اند

در حمایل کز گلوے شهریار آویختند
گوهر از پروین و تار از کهکشان آورده اند

تیغ رومی تیغے که همچون برقش از روز ازل
بے نیاز از گردش سنگ فسان آورده اند

وآن زحل پیکر سپر کز بهر دفع تیغ و تیر
از سوادش جسم را حرز امان آورده اند

ابرها تا پیل کز رعدش صدا بخشیده اند
برق وش توسن که از بادش عنان آورده اند

گر به پشت پیل زرّین محمل فرد افگنده اند
بهر توسن گوهرین برگستوان آورده اند

دیگر آن زرین سلب خرشید منظر پالکی
کز فخم داده قوسش در میان آورده اند

قوس کان بر سطح گردون جائے سعد اکبر است
نے که خود سازند و خود نامش کمان آورده اند

اینکه گفتم بر طریقِ خلعت اہلِ حل و عقد
هر چه می بایست و می شایست آں آورده اند

میهمانان کاں همه فرماندهانِ کشور اند
این فتوح از بهر والا میزباں آورده اند

خازنانِ گنجِ غیبی بیں که از روئے وداد
بس شگرف ارمغانِ دیگر ارمغاں آورده اند

دولت و اقبال و فخر و عزت و جاه و جلال
کز فراوانی نگنجد در گماں آورده اند

رحمتِ حق آشکارا و نہاں دارد ظهور
روشنی چشم و نیروئی رواں آورده اند

هم ز سوئے لوحِ محفوظ است گر امروز باز
حکمِ محکم بهرِ ربطِ جسم و جاں آورده اند

شاهِ داور را نویدِ بزم و دولت داده اند
شهریاں را مژده امن و اماں آورده اند

چوں شمارِ عمرِ انساں جز بہ استقبال نیست
بر دوامش عهد و پیماں درمیاں آورده اند

واں گهے بر عهد و پیمانے که بستند ایں زماں
خضر را کاں زنده میگردد ضماں آورده اند

قدسیاں گفتند یا رب دیر پاد ایں امیر
آنچه غالب داشت در دل بر زباں آورده اند

چوں دعا از قدسیان است از من آمینے بس است
شاد باشم کش حیاتِ جاوداں آورده اند

ترکیب بند

خواہم از بند بزنداں سخن آغاز کنم
غم دل پردہ دری کرد فغاں ساز کنم

بنوائے کہ زمضراب چکاند خوناب
خویشتن را بہ سخن زمزمہ پرداز کنم

در خرابی بجہاں میکدہ بنیاد نہم
در اسیری بہ سخن دعوئ اعجاز کنم

بے مشقت نبود قید بشعر آمدہ زم
روز کے چند رسن تابئ آواز کنم

چوں سرایم سخن انصاف زمجرم خواہم
چوں نویسم غزل اندیشہ زغماز کنم

تا چہ افسوں بخود از ہیبتِ صیاد دمم
تا چہ خوں در جگر از حسرتِ پرواز کنم

یارِ دیرینہ قدم رنجہ مفرما کاینجا
آں نگنجد کہ تو در کوبی و من باز کنم

ہائے ناسازئ طالع کہ بمن گردد باز
با خرد شکوہ گر از طالعِ ناساز کنم

اہلِ زنداں بسر و چشم خودم جا دادند
تا بدیں صدر نشینی چہ قدر ناز کنم

ہلہ دزدانِ گرفتار وفا نیست بشہر
خویشتن را بشما ہمدم و ہمراز کنم

من گرفتارم و لیں دایرۂ دوزخ تن زن
در سخن پیروئ شیوۂ ایجاز کنم

گرچہ توقیع گرفتارئ جاویدم نیست
لیکن از دہر دگر خوشدلی امیدم نیست

شمع هر چند بهر زاویه آسان سوزد
خوشتر آنست که بر نطع دو ایوان سوزد

عود من هرزه مسوزید وگر سوختنی ست
بگذارید که در مجمرِ سلطان سوزد

خانه ام زآتشِ بیداد عدو سوخت دریغ
سوختن داشت ز شمعیکه شبستان سوزد

منم آن خسته که گر زخم جگر بنمایم
برمن از مهرِ دلِ گبر و مسلمان سوزد

منم آن سوخته خرمن که ز افسانهٔ من
نفسِ راهرو و رهزن و دهقان سوزد

منم آن قیس که گر سوئے من آید لیلیٰ
محمل از شعلهٔ آوازِ حُدی خوان سوزد

تا چراغم گزرد روز به شبها دریاب
از چراغے که عسس بر درِ زندان سوزد

تنم از بند در انبوهِ رقیبان لرزد
دلم از درد پر اندوهِ اسیران سوزد

از نمِ دیدهٔ من فتنهٔ طوفان خیزد
از تفِ نالهٔ من جوهرِ کیوان سوزد

آه ازیں خانه که روشن نشود در شبِ تار
جز بدان خواب که در چشمِ نگهبان سوزد

آه ازیں خانه که در وے نتواں یافت ہوا
جز سمومیکه خس و خارِ بیابان سوزد

اے که در زاویه شبها بچراغم شمری
دلم از سینه برون آر که داغم شمری

پاسبانان بهم آئید که من می آیم
درِ زندان بگشائید که من می آیم

هر که دیدے بدرِ خویش سپاسم گفتے
خیر مقدم بسرائید که من می آیم

جادہ نشناسم وزانبوہ شما می ترسم
راہم از دور نمائید کہ من می آیم

رہرو جادۂ تسلیم درشتی نکند
سخت گیرندہ چرائید کہ من می آیم

خستہ تن دررہ و تعذیب ضرور است اینجا
نمک آرید و بسائید کہ من می آیم

عارضِ خاک بپاشیدنِ خوں تازہ کنید
رونقِ خانہ فزائید کہ من می آیم

چوں من آیم بشما شکوۂ گردوں نہ رواست
زیں سپس ژاژ نخائید کہ من می آیم

ہاں عزیزاں کہ دریں کلبہ اقامت دارید
بختِ خود را بستائید کہ من می آیم

تا بدروازۂ زنداں پئی آوردنِ من
قدمے رنجہ نمائید کہ من می آیم

چوں سخن سنجی و فرزانگی آئینِ من است
بہرہ از من بربائید کہ من می آیم

بجو از شوق ببالید کہ خود باز روید
بمن از مہر گرائید کہ من می آیم

بسکہ خویشاں شدہ بیگانہ ز بدنامیٔ من
غیر نشگفت خورد گر غمِ ناکامیٔ من

آنچہ فرداست ہم امروز در آمد گوئی
آفتاب از جہت قبلہ بر آمد گوئی

دل و دستیکہ مرا بود فرو ماند ز کار
شبِ روزیکہ مرا بود سر آمد گوئی

سرگزشتم ہمہ رنج و الم آرد گفتی
سرنوشتم ہمہ خوف و خطر آمد گوئی

بہرۂ اہلِ جہاں چوں ز جہاں رنج و غم است
بہرۂ من ز جہاں بیشتر آمد گوئی

خستن و بستنِ من حدِ عسس نیست بود　　بر من اینها ز قضا و قدر آمده گوئی

هنرم را نتواں کرد به خستن ضائع　　خستگی غازۂ روئے ہنر آمد گوئی

غمِ دل داشتم اینک غمِ جانم دادند　　زخم را زخمِ دگر بر اثر آمد گوئی

چرخ یک مرد گرانمایہ بزندان خواہد　　یوسف از قیدِ زلیخا بدر آمد گوئی

مژه امشب ز کجا اینہمہ خوناب آورد　　اینچنین گرم ز زخمِ جگر آمد گوئی

خود چرا خوں خورم از غم کہ بغمخوارئ من　　رحمتِ حق بہ لباسِ بشر آمد گوئی

خواجۂ ہست دریں شہر کہ از پرسشِ وے　　پایۂ خویشتنم در نظر آمد گوئی

مصطفیٰ خاں کہ درین واقعہ غمخوارِ من است

گر بمیرم چہ غم از مرگ عزادارِ من است

خواجہ دانم کہ بسی روز نمانم در بند　　لیک دانی کہ شب از روز ندانم در بند

نہ پسندم کہ کس آید نتوانم کہ روم　　جانبِ دریچہ حسرت نگرانم در بند

خستہ ام خستہ من و دعوئ تمکیں حاشا　　بند سخت ست تپیدن نتوانم در بند

شادم از بند کہ از بندِ معاش آزادم　　از کفِ شحنہ رسد جامہ و نانم در بند

آمہ و خامہ بیارید و بجل بنویسید　　خواب از بخت ہمی وام ستانم در بند

یارب ایں گوہرِ معنی کہ فشانم ز کجاست　　بند بر دل بود و نیست زبانم در بند

هر کس از بندِ گران نالد و نا کس کہ منم نالم از خویش کہ بر خویش گرانم در بند
خوش خوش بمصیبت زدہ رنجے دگرست رنجہ از دیدنِ رنجِ دگرانم در بند
رفتہ در بارۂ من حکمہا درد و دریغ شش مہ از عمرِ گرامی گذرانم در بند
اگر این است خود آنست کہ عیدِ اضحیٰ گذرد نیز چو عیدِ رمضانم در بند
مدتِ قید اگر در نظرم نیست چرا خونِ دل از مژہ بیصرفہ چکانم در بند

نیستم طفل کہ در بندِ رہائی باشم
ہم ز ذوق ست کہ در سلسلہ خائی باشم

من نہ آنم کہ ازیں سلسلہ ننگم نبود چکنم چوں بقضا زہرۂ جنگم نبود
زیں دو رنگ آمدہ صد رنگ خرابی بظہور گلہ نیستم کہ از بخت دو رنگم نبود
راز دانا غمِ رسوائی جاوید بلاست بہرِ آزار غم از قیدِ فرنگم نبود
لرزم از خوف دریں حجرہ کہ از خشت و گل است ورنہ در دل خطر از کامِ نہنگم نبود
زیں دو سرہنگ کہ پویند بہم می ترسم بیمے از شیر و ہراسے ز پلنگم نبود
منم آئینہ و ایں حادثہ زنگ است ولے تابِ بدنامیٔ آلایشِ زنگم نبود
آہ ازاں دم کہ سرایند ز زنداں آمد اندریں دائرہ گیرم کہ درنگم نبود
ہمدماں دار دم امیدِ رہائی در بند دامن از بعدِ رہائی تہِ سنگم نبود

جورِ اعدا رود از دل بہ ہوائی لیکن
طعنِ احباب کم از زخمِ خدنگم نبود

پشگافِ قلم از سینہ بجوں ہمہ ریزند
بسکہ گنجائیِ غم در دلِ تنگم نبود

ماشاءاللہ کہ دریں سلسلہ باشم خوشنود
چکنم چوں سرِ ایں رشتہ بچنگم نبود

بہ صریرِ قلمِ خویش بود مستیِ من
اندریں بندِ گراں بین و سبکدستیِ من

ہمدماں در دلم از دیدہ نہانید ہمہ
غالبِ غمزدہ را روح و روانید ہمہ

للہ الحمد کہ در عیش و نشاطید ہمہ
للہ الشکر کہ با شوکت و شانید ہمہ

ہم در آئینِ نظر سحر طرازید ہمہ
ہم در اقلیمِ سخن شاہ نشانید ہمہ

چشمِ بد دور کہ فرخندہ لقائید ہمہ
شاد باشید کہ فرخ گہرانید ہمہ

سود بینید وفا دیدہ و نورید ہمہ
زندہ مانید صفا قالب و جانید ہمہ

من بخوں خفتہ و بینم ہمہ بینید ہمہ
من جگر خستہ و دانم ہمہ دانید ہمہ

درمیاں منابطۂ مہر و وفائے بود ست
من بریم کہ ہر آئینہ بر آنید ہمہ

روزے از مہر نگفتید فلانے چون است
ہاں از لطف بگوئید چسانید ہمہ

گر نباشم بجہاں خار و خسے کم گیرید
ایکہ سرو و سمنِ باغِ جہانید ہمہ

چارہ گر نتواں کرد دعائے کافی ست
دل اگر نیست خداوندِ زبانید ہمہ

مثنوی

دریں سال نوابِ عالی جناب ❊ بروئے زمیں غیرتِ آفتاب
محمدؐ علی خانِ فرخندہ خوی ❊ کہ ہم نامدارست وہم نامجوی
چو بنشست بر مسندِ سروری ❊ ازو سروری یافت آں برتری
کہ از سروری یافت شاہی رواج ❊ کلاہِ مہی گشت ہمسر بہ تاج
زہے شہرتِ ایں ہمایوں جلوس ❊ کہ آوازہ افتاد در روم و روس
ز غالب کہ از روزگارے دراز ❊ بریں عتبہ ساید جبینِ نیاز
بہ نظارہ حسنِ اقبالِ جشن ❊ سخن رفت دربارۂ سالِ جشن
پس از شکرِ دادارِ جہاں آفریں ❊ چنیں گفت پیرِ قناعت گزیں
کہ چوں اخترِ نیک آمد بفال ❊ ہم از اخترِ نیک پیداست سال

۱۲۸۱ھ

قطعات

قطعۂ اوّل

غالب ایں رنگیں کتابِ گلشنِ بیخار نام — ردکشِ جنات تجری تحتہا الانہار است
گر کسے لب تشنۂ تاریخِ اتمامش بود — جویہای آب ہم در گلشنِ بیخار ہست

قطعۂ دوم

احترام الدولہ فرماں داد تا — دل کشا گرمابہ انجام یافت
بامداداں رفت آنجا بہرِ غسل — آنکہ در گفتار غالب نام یافت
قطعۂ تاریخِ آں فرخ بنا — ہم در آنجا صورتِ انجام یافت
شست پا چوں راحت و آرام جست — ہر دو را در گوشۂ حمام یافت

قطعۂ سوم

در ہزار و دو صد و شست و شش از دنیا گذشت — بانوی شاہ اود مریم مکانی نامِ او
آنکہ چوں بالائے بامِ کاخ شستے روئے خویش — آبِ حیواں ریختے از ناودانِ بامِ او

[illegible] بر بنای [illegible] آمد دین | [illegible] هزار [illegible] جام او
در نوردِ رہروی شد سامو منزل گہش | خود اساسِ آں زمیں بود [illegible] او

گفت غالب سالِ فوتش لیکن از روے نیاز
باد با بنتِ رسولِ ہاشمی انجامِ او

قطعۂ چہارم

سپہر مرتبہ اے دلبرائے کشورِ ہند | کہ التفاتِ تو دل بشگفد چو گل ز نسیم
بقدرِ فہمِ من است اینکہ گفتہ ام ورنہ | نوازشِ تو دمد روح در عظامِ رمیم
ز روئے وخوئے تو ہردم مدد رسد زکرم | نگاہ را بہ فروغ و مشام را بہ شمیم
شگفت نیست کہ نوشیروان و سنجر را | کنی قواعدِ انصاف گستری تعلیم
تو آں امیرِ کبیری کہ در جہانداری | خدا کلاہِ ترا داد ا ز نشِ دیہیم
رواست سکہ بنامِ تو لیک حرف این است | کہ ننگ داشتہ نامِ تو از سبیکۂ سیم
ز رافتِ تو الف دال یافت بعد از شین | بہر کجا کہ الف نون بود بعد از جیم
پس از خرابیٔ دہلی تو آمدی کہ دگر | کنی فلک زدگاں را درین دیار مقیم
سپس بنامِ تو شہرے جدید خواہد بود | نہ آنکہ شاہ جہاں ساخت در دیارِ قدیم

تا چنانکه توی چوں تواں ستائش کرد — چه آید از اسد الله خان بجز تسلیم

قطعۂ پنجم

بزمِ نوابِ جم حشم مکلوڈ — بوستانیست پر ز نعمت و ناز
اندراں بزمگاه گسترده — اطلسِ چرخ جاے پا انداز
درِ فیضش بسانِ آئینه — مانده همواره بر رخِ همه باز
سوده از بهرِ سرفرازی خویش — سروراں بر درش جبینِ نیاز
ما همه بندگانِ فرماں بر — * او خداوندگارِ بنده نواز
آمدم تا به پیشِ وے نالم — از جفاے زمانهٔ ناساز
از ادب دم نمی توانم زد — با چنیں داغهائے سینه گداز
آلهٔ ساعتم که در شب و روز — ندهد جز بوقتِ خویش آواز
چوں رسد وقتِ کار سرتاسر — گویم اما به شیوهٔ ایجاز
مدحِ بانوی انگلستان ست — بر زبانِ من از زمانِ دراز
اندریں پایه با منِ مسکین — نیست در هند هیچکس انباز
غالبم اسمِ شعر و نامِ من است — اسد الله خانِ مدح طراز

قطعۂ ششم

فلک مرتبت منٹ گمری بہادر | کہ در سروری میکنی بادشاہی
بہ بزم طرب ماہِ گیتی فروزی | برزم عدو شاہِ انجم سپاہی
بدستِ تو مفتاحِ کشور کشائی | بفرقِ تو دیہیمِ عالم پناہی
ہم از روے معنی سلیماں شکوہی | ہم از روے صورت فلک بارگاہی
تو اے ماہِ تاباں بہ پرتو فشانی | تو اے مہرِ رخشاں بہ زرّیں کلاہی
بسویم کہ نومیدم از چرخ و انجم | ہر آئینہ بنگر کہ امیدگاہی
عجب نیست پیش از اجل گر بمیرم | کہ پیوستہ غم میکند عمر کاہی
فرومرد چشمم بخواب از گرانی | گرو برد روزم ز شب در سیاہی
نبودست در ہیچ ہنگام کارم | بغیر از دعاگوئی و خیر خواہی
در آں دم کہ برگشت ہنجارِ گردوں | خرد را نگہداشتم از تباہی
ہمیں خوبیِ نظمِ من در ستائش | دہد بر وفاداریِ من گواہی
مہیں داورا غالبِ خستہ دل را | گنہ نیست جز دعوی بے گناہی

وگر خود گنہگارم امیدوارم | کہ آمرزشم از گورنمنٹ خواہی
دمادم فزوں باد لطفِ تو بر من | بدانساں کہ برتست فضلِ الٰہی

قطعۂ ہفتم

در آخرِ دسمبر و آغازِ جنوری | سالِ نوست و روزِ کلاں روزگار را
از من ہزار گونہ نیایش قبول باد | کشور خدیوِ ناموَرِ نامدار را
یارب ز روے عینِ عنایت نگاہ دار | جم رتبہ منٹ گمری والا تبار را
یارب بروز نامۂ عمرِ عزیزِ او | این یکہزار و ہشت صد و شصت و چار را
ہم بہرِ وے خجستگیِ بے شمار بخش | ہم بر بقاے وے بفزا این شمار را
نشگفت گر دہند دبیرانِ دفترش | توقیعِ لطف غالبِ امیدوار را

قطعۂ ہشتم

نوروز مہرگاں نبود در طریقِ ما | اما شگفتہ روئی گلہاے تر خوش است
نوروز عید نیست بہارست و در بہار | آئینِ شادمانی و ذوقِ نظر خوش است
از بادِ زمہریر بہ گیتی نشاں نماند | جوشِ گل و نشاطِ نسیمِ سحر خوش است

بویش مشام پرور و رنگش نظر فروز — خوش باد وقتِ گل که جهاں سر بسر خوش است
اندر نمک رنگ ثمره و از گونه گونه گل — گلزار و شهر و بیشه و کوه و کمر خوش است
دریا خوش و شراب خوش و کوهسار خوش — منزل خوش است و توشه خوش است و سفر خوش است
اینها خوش است و بهرِ تو آورده روزگار — هم بهرِ تست هرچه ازیں بیشتر خوش است
از حسنِ التفاتِ ولیعهدِ پادشاه — با ما جمالِ فتح و کمالِ ظفر خوش است
از بهرِ آنکه بر سرِ ما سایه گسترد — فرزانه پادشاهِ کیومرث فر خوش است
وز بهرِ آنکه ظلمتِ بدعت زما برد — سلطانِ حق پرست حقیقت نگر خوش است
امسال و سالِ دیگر و دیگر هزار سال — در شادی و خوشی همه با همدگر خوش است
برخور ز روزگار که ما از تو برخوریم — خوش باش کز تو غالبِ آشفته سر خوش است

قطعهٔ نهم

دگر در سرستم که از روے مستی — شرابے به ساقیِ کوثر فرستم
به پهنائے فردوس سنبل فشانم — به گردونِ گردنده اختر فرستم
به استادِ منشورِ معنی نویسم — به جمشید اورنگ و افسر فرستم
به رخسارهٔ مهر گلگونه بخشم — به گنجینهٔ شاه گوهر فرستم

همانا بر آنم که اشعارِ خود را — به مرزا خدا بخش قیصر فرستم

قطعهٔ دہم

جاں عزیز است و اہلِ عزت را — عزت از جاں عزیز تر باشد
خود بفرما چہ ساں تواند زیست — ہر کرا ہر دو در خطر باشد

قطعهٔ یازدہم

ترا اے آفتابِ عالم افروز — پس از نوروز سالِ نو مبارک
گرہ بعد از گرہ در رشتۂ عمر — مسلسل تا ابد بشنو مبارک

نظام الدین وقتی در طریقت
بہ غالب پایۂ خسرو مبارک

قطعهٔ دوازدہم

میر سعادت علی کرد در اجمیر طرح — مسجد و چاہے کہ ہست چشمۂ آبِ بقا
آنکہ ز باقر علی تا بہ علی میرسد — حلقہ بحلقہ بہم سلسلہ اش مرحبا

ساختہ شد چوں مکاں کرد بدل اجرآں　　از رہِ صدق و صفا نذرِ رسولِ خد
الحیٰے ایں سالِ نیک گفت ہمایوں سرشت　　چشمۂ زمزم صفت مسجدِ کعبہ بست

قطعۂ سیزدہم

باخرد گفتم شہِ فرزانہ فخر الملک را　　خود چگویم گفت فخرِ دودۂ آدم بگا
گفتم او را نونہالے رستہ در باغِ مراد　　گفت کش سروِ روانِ گلشنِ عالم ب
گفتم از خجلی رخش ماتا بخورشید ست گفت　　سالِ ایں فرخ ولادت نیرِ اعظم
گفتمش دیگر چہ گوئی زیرِ لب خندید و گفت　　ہای زاید باید افگند از بگو اینہم

قطعۂ چاردہم

نہادہ بنا احسن اللہ خاں　　سرہ بدانسان درِ دلکشا
کہ غالب پے سالِ تعمیرِ او　　رقم زد درِ دلکشا مرحبا

قطعۂ پانزدہم

تاریخِ وفاتِ ذوقِ غالب　　باخاطرِ دردمند و مایوس

خون شد دلِ زار تا نوشتم　　خاقانیٔ ہند مرد افسوس

قطعۂ شانزدہم

با خرد گفتم از تو فرمائی　　شویم از دل خیالِ بادۂ ناب
گفت صد آفرین بجائے تو ہاں　　شستنِ این خیال جز بشراب

قطعۂ ہفتدہم

گیرکہ در روزِ حشر چوں تو بیفتی　　بر سرِ دوزخ نہند تیرہ تہبنِ
داں کہ نباشد درآں مضیقِ مصیبت　　در طلبِ نان و جامہ کشمکش از زن
داں کہ نباشد درآں مقامِ صعوبت　　شورِ تقاضائے ناروائے مہاجن

قطعۂ ہژدہم

بمن ز مقدمِ فرزندِ میرزا باقر　　سروشِ تہنیت زبدۂ مطالب گفت
چو قصد شد متعلق بہ گفتنِ تاریخ
طریقِ تعمیہ در زید وجانِ غالب گفت" ۱۲۷۱

لے سروش

قطعهٔ نوزدہم

صبحدم با ابوالبشر گفتم — پارهٔ زر بده که زرداری
حیف باشد که از چومن پسرے — خاکِ رنگیں عزیز ترداری
گفت حیف است از تو خواہشِ زر — کہ تو گنجینهٔ گہرداری
گنجدانِ سخن حوالهٔ تست — خود بہ بیں تا چہ اے پسر داری
پیشِ من زر کجاست جانِ پدر — ببری ہر چہ در نظر داری
گفتم اینک بہ بند پیمانے — زر بمن می دہی اگر داری
سرِ زنبیل آں عمر عیار — کہ ز عیاریش خبر داری
بکشا زود و زر بریز و بگوے — کہ ہمیں مدعا مگر داری
گفت با افسانهٔ بودہ است — چہ فرو ریزم و چہ بر داری

قطعهٔ بستم

خواندی بہ لو بہار مرا جانبِ چمن — زیں برگ ہائے سبز چہ گرد آورم نو
گفتی گل است کے زرِ گل را تواں فروخت — گفتی ہواست گنج نمی بارد از ہو

گفتی مے لستئے نکند جوع را علاج | گفتی غنا غنی نتواں شد بدیں غنا
گفتی بتاں سیمتن و گوہریں پرند | طاؤس وار جلوه طراز ند جا بجا
آں روی و موی و سینه و ساعد ازانِ تو | پیرایه ہر چه از گہر و زر بود مرا

قطعہ بست و یکم

روزی ز رکِ ستم ظریفی | بر لاشهٔ جعفرِ چہارم
در خواہشِ پاسخ سوالات | صد بار فغاں زدم که قُم قُم
از زیست نیافتم نشانے | جز یکدو سه باره جنبشِ دُم
از دیدنِ ایں شگرف روداد | گشتند بعرصه جمع مردم
زاں زمره یکے بمن رخ آورد | کاے کرده طریقهٔ خرد گم
ایں پیکرِ خاص را به طنبور | البته روا بود ترنم
جز جنبشِ گوش و دُم چه خواہی | از جعفرِ چاریں تکلم
در بانگ زند حذر که جمہور | دانند نہیق را لبسی شُم

ایں گونه کسان چه آفرینی
اے خالقِ آسمان و انجم

قطعهٔ بست و دوم

گفتم بخرد بخلوتِ انس / کای شمع و چراغِ هفت ایوان
آیا ز چه رو بود که نواب / ننوشت جوابِ نامه ام ہاں
آن گونه عریضهٔ که دانی / درویش نوشته سوی سلطان
آن گونه قصیدهٔ که گوئی / از صفحه دمیده سنبلستان
این هر دو رسید و نیست پیدا / زانسوے اثرے بہیچ عنوان
رنجید مگر ز مدح نواب / اے کاش نگشتمے ثنا خوان
هیهات چه گفته ام که باشم / از گفتهٔ خویشتن پشیمان
عقلم بجواب گفت غالب / زنہار مخور فریبِ شیطان
نواب بفکرِ ارمغانست / تا نامه فرستدت بسامان
وآنها که بخاطرش گزشت است / زود آں ہمه جمع کرد نتوان
زود است که جمع نیز گردد / دیر است که داده است فرمان
تا راه روانِ بحر و بر گرد / آرند بکوششِ فراوان
دیبا ز دمشق و مخمل از روم / الماس ز معدن و زر از کان

فیل از دکن و زمرد از کوہ — توسن ز عراق و دُر ز عمّاں
فیروزۂ نغز از نشاپور — یاقوتِ گزیدہ از بدخشاں
جمازۂ تیز رو ز بغداد — شمشیرِ برندہ از صفاہاں
پشمینۂ قیمتی ز کشمیر — زر بفتِ گراں بہا ز ایراں
بالجملہ درنگ چوں ازیں رُوست — بر رنج و ملال نیست بُرہاں
چوں پیرِ خرد بدل فریبی — گفت اینہمہ سازہائے پنہاں
گشتم بدرم امیدواری — مرہم نہ بزخمِ یاس و حرماں
گفتم کہ چو با من ایں کرم کرد — آں قبلۂ و قبلہ گاہِ اعیاں
ناچار ز راہِ حق گزاری — تا کردہ شود تلافیٔ آں
من نیز طلب کنم برایش — ایں خواہش اگرچہ نیست آساں
آئینہ و تاج از سکندر — انگشتر و تخت از سلیماں
از عالمِ غیب جامِ جمشید — از چشمۂ خضر آبِ حیواں
عمرِ ابد و نشاطِ جاوید — نیروئے دل و ثباتِ ایماں

توفیقِ جوابِ نامۂ خویش
توقیعِ عطا و بذلِ احساں

قطعۂ بست و سوم

ہزار و دو صد و ہشتاد و دو شمار کنید / بحسبِ ضابطہ از ہجرتِ رسول اللہ

چہار شنبۂ آخر بود ز ماہِ صفر / کہ می در آوردم ایں قطعہ را بہ نظم پگاہ

سفیدۂ سحری کاغذ است و من راقم / سوادِ صفحۂ خط روئے بدسگال سیاہ

ہمی نویسم و وقتِ نوشتنم باشد / دلے ز بیم لبالب چو لب ز عذرِ گناہ

خدا کند کہ مشرف شود چو ایں قرطاس / بہ پیشِ مسندِ عالی ز بندۂ درگاہ

امیر کلب علی خاں بہادر از رہِ لطف / بسوئے غالبِ خونیں جگر کنند نگاہ

کہ ایں فلک زدہ گر عرض کرد مصلحتے / بزعمِ بندہ ز اخلاص بود در ناگاہ

خلافِ طبعِ مبارک فتادہ آں تقریر / بسے خطا رود از بندگانِ دولتخواہ

تو پادشاہ و شہنشاہ تاجدارِ فرنگ / خطاب می طلبد پادشہ ز شاہنشاہ

چو رائے من نہ پذیری ز جرمِ من بگریز / بحقِ اشہد ان لا الہ الا اللہ

قطعۂ بست و چہارم

خجستہ جشنِ شبستاں نشینیِ بیگم / بفیضِ ہمتِ نواب و یمنِ اقبالش

چو از پے ادب آموزیست خوش باشد | اگر خجستہ بہارِ ادب بود سالش

قطعہ بست و پنجم

چو نواب از بہرِ اجلاسِ کونسل | بہ کلکتہ از رامپور آمدہ رخ
عدو را بگیر و بکش زود وے را | بجو سال اجلاس از بخت فرخ
چو گویند کز کشتن وے چہ خواہی | بگو رفع اعدائے آں ثابت بلخ

قطعہ بست و ششم

مولوی احمد علی احمد تخلص نسخۂ | در خصوصِ گفتگوئے پارسی انشا کردہ است
کیچ و مکراں را کہ در سند است و از ایراں جدا | شاملِ اقلیم ایراں بے محابا کردہ است
قوم بر ہیچ را بہ ایرانی نژاداں دادہ خلط | ترکِ ترکانِ سمرقند و بخارا کردہ است
در جہاں تواُم بود رومی و بے و پشت قبیل | پیشوائے خویش ہندو زادہ را کردہ است
ہندیاں را در زباندانی مسلم داشتہ | تا چرا اندر خاطر والائے او جا کردہ است
خوش بر آمد با ہمہ ہندوستانیاں چہ خوش | تکیہ آرے بر ولادت گاہِ آبا کردہ است
ہر کہ بینی با زبانِ مولدِ خود آشناست | سازِ تعلقِ موطنِ اجداد بیجا کردہ است

عہ یعنی زہے ؎

خواجہ را از اصفہانی بودن آبا چہ سود / خالقش در کشور بنگالہ پیدا کردہ است

با قتیل و جامعِ[۱] "برہان" و لالہ ٹیکچند[۲] / لابہ و سوگیری[۳] و لطف و مدارا کردہ است

داوری گاہے بنا فرمود در روے ہر سہ را / منصف و صدرِ امین و صدرِ اعلیٰ کردہ است

گر چنیں با ہندیاں دادہ تولا در سخن / من ہم از ہندم چرا از من تبرا کردہ است

کردہ است از خوبیٔ گفتارِ من قطعِ نظر / ظلم زیں قطعِ نظر بر چشمِ بینا کردہ است

میلِ او با ہر کسے از ہند و حیفش خاصِ من / حیف و میلے با دو عالم شور و غوغا کردہ است

مطلب از بد گفتنِ من چیست گوئی نیکمرد / مزدِ ایں کار از حق آمرزش تمنا کردہ است

در چنیں نبود جہاں باشد کہ در عرضِ کمال / تا برآرد نام ایں ہنگامہ برپا کردہ است

صاحبِ علم و ادب آنگہ ز افراطِ غضب / چوں سفیہاں خنجرِ نفرین و ذم وا کردہ است

در جدل دشنام کارِ سوقیاں باشد بلے / ننگ دارد علم از کاریکہ آغا کردہ است

انتقامِ جامعِ "برہانِ قاطع" می کشد / آنچہ ما کردیم با وے خواجہ با ما کردہ است

من سپاہی زادہ ام گفتارِ من باید درشت / وائے بر وے گر بہ تقلیدِ من اینہا کردہ است

زشت گفتم لیک دادِ بذلہ سنجی دادہ ام / شوخیٔ طبعے کہ دارم ایں تقاضا کردہ است

میکند تا ہمچو "برہاں" لیک برہاں ناپدید / نیست جز تسلیم قولش ہر چہ انشا کردہ است

سستیٔ طرزِ خرامِ خامۂ "برہان" نگار / یا نمی دانست یا دانستہ اخفا کردہ است

۱؎ مولوی محمد حسین تبریزی ۔ ۲؎ مؤلف بہار عجم ۔ ۳؎ بمعنی طرفداری ۔

بہرِ من توہین و بہرِ خویش تحسین جا بجا
ہم مرا ہم خویش را در دہر رسوا کردہ است

آنچہ بینی ہاں اندر کتابِ مولوی
ہر چہ از ہنگامہ گیراں کس تماشا کردہ است

لغو و حشو و ادعائے محض و اطنابِ مُمل
مار و موش و سوسمار و گربہ یکجا کردہ است

بگذر از معنی ہمیں الفاظِ برہم بستہ بیں
بادہ نبود شیشہ و ساغر مہیا کردہ است

یافتم از دیدنِ تاریخ‌ہای آں کتاب
خود بدم گفت و بہ احبابِ خود ایما کردہ است

غازیاں ہمراہِ خویش آوردہ از بہرِ جہاد
تا نہ پنداری کہ ایں پیکار تنہا کردہ است

جوش زد استعانتِ قہر و غضب چوں در دلش
تا زبانش را بدیں گلتہرہ[عہ] گویا کردہ است

آتشِ خشمی کہ سوزد صاحبِ خود را نخست
در دلش ہمچوں شرر در سنگ ما وا کردہ است

چوں نباشد باعثِ تشنیع جز رشک و حسد
باد غالب خستہ تر گر خستہ پروا کردہ است

قطعۂ بست و ہفتم

نمایشگہے در خورِ شانِ خویش
برآراست نوابِ عالی جناب

بشب زہرہ و مہ قنادیلِ سقف
بود پیشکارش بہ روز آفتاب

زغالب چو پرسیدہ شد سالِ آں
چنیں گفت آں رندِ خانہ خراب

از آں رو کہ در بزمِ عیش و نشاط
زبخشش جہانے شود کامیاب

عہ یعنی احمقانہ کلام۔

چو ہنگامۂ طرب را نہایت نماند | بود سالِ آں بخشش بے حساب"
۱۲۸۵ ـ ۲ ـ ۳ ـ ۱۲۸۰ھ
خدایا! بپسندد خداوندگار | کہ از طبع غالب رود پیچ و تاب

قطعۂ بست و ہشتم

بحق بادہ چنیں حکم داد حاکمِ وقت | کہ لے برند ز شہر و نیاو رند بشہر
بیا بشام و بیا شام سوئے خانۂ ما | فقیر لایقِ لطف است نے نغرا خورِ قہر

قطعۂ بست و نہم

امروز شنیدہ ام کہ از مہر | تقصیر پسر معاف کردی
در جلدوی چنیں نکوئی | جاں نذر نکنم کہ نیکم روی

قطعۂ سیم

از دوست بہرِ بندہ زہے شیشہ ہائے مے | از بندہ سوئے دوست بہر شیشہ یک سلام
مے ہم فزون و ہم بہ اثر زندگی فزائے | آں عمرِ جاوداں کہ خود اسمش بود مدام
دارم یقین کہ عمرِ من از ایں شرابِ ناب | تا روزِ رستخیز نخواہد شدن تمام
ماناد دوستے کہ فرستادہ آبِ خضر | از بہرِ تفتہ جانِ اسد اللہ تشنہ کام

عہ مکاتیب غالب صفحہ ۹۳

آں دوست کش بقوتِ اقبالِ بے زوال / ازمہر وہ سلام رساند صبح و شام
آں دوست کش بود بتقاضائے فرِّ بخت / زینت فزائے ناصیۂ آفتاب نام
سلطان شکوہ مسٹر الگزنڈر اسکنر / آں آسمانِ عزّ و شرف رامہِ تمام
از نامِ اوست جانِ ستم دیدہ را نشاط / در مدحِ اوست کلکِ ہنرپیشہ را خرام
از روئے لطف چوں دو سہ سطرے رقم زند / دانی کہ ماہتاب و خورشید از غمام
در وقتِ قہر از دہنش حرف چوں جہد / گوئی کہ تیغِ تیز بروں آمد از نیام
جم رتبہ صاحبا! نفسے سوئے من گرائے / تا یابم از تو دادِ نو آئینیِ کلام
مے سازگارِ طبع و لے دستگاہ کو / ہر روز شغلِ بادہ بود عادتِ کرام
خواہم کہ تا ز مرگ امانم بود بدہر / تہ جرعہ نوشِ جام تو باشم علی الدّوام
از اولڈ ٹام کاس ٹلن راضیم بلے / نہ از پوٹ وائن آنکہ شرابیست لعل فام
دیگر بجز دعا چہ بود تا رقم کنم / فرماں پذیر بادسپہر و زمانہ رام ۵

۵ یہ قطعہ دراصل ایک منظوم خط ہے غالب کی طرف سے مسٹر الگزنڈر اسکنر کے نام۔ مسٹر اسکنر کی طرف سے نواب علاؤ الدین احمد خاں بہادر علائی (لوہارو) نے مندرجہ ذیل منظوم خط لکھا تھا اور مسٹر موصوف نے اولڈ ٹام (شراب) کے تحفے کے ساتھ اسے مرزا کی خدمت میں بھیجا تھا۔ اس پر مرزا صاحب نے یہ قطعہ جواب میں اور شکریہ

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۵۳) کے طور پہ تحریر فرمایا

بنامِ نامیٔ غالب ہمی رود نامہ — تا سکنز کہ ارادت گزیں چہ در بنیت
فرماں روائے کشورِ معنی توئی کہ شد — زیرِ نگینِ فضلِ تو ملکِ سخن تمام
دریوزۂ کلام دبیرِ فلک کند — از فیضِ جنبشِ لبِ جاں بخشِ تو مدام
خواہم کہ جاں بحقِ قدومت کنم نثار — تا آبروئے خویش فزایم بخاص و عام
جانِ حزیں کہ خستۂ پیکانِ محنت است — نہ ارزد بخاکِ پائے تو اے قبلۂ انام
جاں نیست خود عزیز کہ آزادۂ دلیر — از جاں عزیز تر شمرد بادہ را مدام
اندہ گسار و غم ربا آں آبِ زندگی — آں نورِ شمعِ میکدہ و آبروئے جام
آبے کہ خضر در ہوسش جاں ہمی دہد — اسکندر از بجست ولے ماند تشنہ کام
آبے چنانکہ گر فتدش قطرۂ بخاک — صد گل دمد بروئے زمیں آفتاب نام
آتش مزاج آبِ فرح بخش خوشگوار — سرمایۂ نشاطِ مئے ناب او لذت تام
زی خواجہ ہدیہ ایست زروئے نیاز و مہر — دو چار شیشہ ناں مے صافی چو سیم خام
بپذیر لیش ز راہِ کرم تا ہمے کنم — جاں را رہینِ منتِ الطاف والسلام
کوتاہ شد سخن بدعائے بقائے تو — انجام یافت نامہ باکرام و احترام

(زمانہ" (لاہور) فروری ۱۹۴۰ء)

قطعهٔ سی و یکم

پس از ادای سپاسِ خدای عزوجل
ثنای حضرت نواب میکنم انشا

امیر شاه نشاں بلکه شاهِ والاجاه
چنانکه عز و علا را ازوست عز و علا

چو خویش را بجهاں پادشه نگو یاند
به ناگزیر تواں گفت اعظم الامرا

فراخورِ شرفش نیست این چنین تحسین
مگر بواسطهٔ رحم و علم و حلم و حیا

تواں شمرد مر او را ز اولیاء الله
زہے انیسِ مسیح و زہے ولی خدا

خیالِ مدحت ممدوح دارم و دانم
که حقِ مدح نخواهد شدن ز بندہ ادا

چو حدِ نطق من اینست در مکارمِ مدح
به آنکه صرف شود فکر در سپاسِ عطا

زہے عطاے گرانمایہ گرامی قدر
که سود تارکِ من از شرف به اوجِ سما

تواں فگند به گیتی بنائے ہشت بہشت
ز ہفت پارچہ کاں ہر یکیست بیش بہا

ز ہفت جزو چساں ہشت جزو بر سازند
مگر به میمنتِ فرطِ خوبیِ اجزا

حمایلِ گہر و جیغہ و دگر سرپیچ
چو روشنانِ فلک با فروغ داد ضیا

بود مشاہدۂ مہر و ماہ و کاہکشاں
شگفت نیست که بہ بینند مہر و مہ یکجا

چو بے طلب بمن اینہا رسیدہ است بگو
ز بہر مطلب خویشم توقعِ امضا

توقع آنکه یکے سارٹی فکٹ یابم | زپیشگاہِ عنایاتِ والیٔ والا
سپہر مرتبہ دارای دہلی وپنجاب | کہ پرچم علم اوست آسماں فرسا
بسر بلندیٔ من عالمے نظر دارد | ازانکہ ہمرو سرشد بلند دستِ دعا
حسابِ وسعتِ ملکِ تو باد روز افزوں | شمارِ مدتِ عمر تو باد لا تحصٰی

قطعۂ سی و دوم

الا ای شناسندۂ ہندسہ | نباید کہ موجود فہمی مرا
وجود یست خارج زمن آنچناں | کہ در جدی طاہست و در حوت یا
مہندس بشارات دارد بسی | نہ در حوت یای و نہ در جدی طا

قطعۂ سی و سوم

مفلس اگرش مال نباشد چہ کم است ایں | کز ہیچکس اندیشۂ آزار ندارد
بردارو بدو کیسہ بروو نزدِ سیہ دل | با مردِ تہی دست سروکار ندارد
نقاب چساں عرضہ دہد صنعتِ خودرا
در خانۂ شطرنج کہ دیوار ندارد

قطعۂ سی و چہارم [عہ]

فتحِ سید غلام باباخاں — خود نشانِ دوامِ اقبال است
ہم ازیں رو بود کہ غالب گفت — کہ ظفر نامۂ ابد سال است
۱۲۸۲ھ

قطعۂ سی و پنجم [عہ]

(قطعۂ تاریخ وفات سید حسین لکھنوی)

حسین ابنِ علی آبروئے علم و عمل — کہ سید العلما نقشِ خاتمش بودے
نماند و ماندے اگر بودے پنج سال گر — غمِ حسینِ علی سالِ ماتمش بودے
۵ — ۱۲۷۸ = ۱۲۷۳ھ

قطعۂ سی و ششم [عہ]

(قطعۂ تاریخ وفات نواب میر جعفر علی خاں بہادر)

گردید نہاں مہرِ جہانتاب دریغ — شد تیرہ جہاں بچشمِ احباب دریغ
ایں واقعہ را از روئے زاری غالب — تاریخ رقم کرد کہ "نواب دریغ"
۱۲۷۳ = ۱۲۸۰ھ

عہ اردوئے معلی صفحہ .:. عہ ایضاً صفحہ ۲۳۲ .:. عہ ایضاً صفحہ ۶ .:.

قطعۂ سی و ہفتم[1]

اعتماد الدولہ[2] کز افراطِ جود	ہست درپیشِ کفش قلزم غدیر
دیدہ ورحامد علی خاں کز صفا	بیند اسرارِ ازل رادر ضمیر
ساخت در دہلی ہمایوں مسجدے	تا شود طاعت گہِ برنا و پیر
غالب طوبیٰ نشین آں عندلیب	زد بہ اندازِ سخن سنجی صفیر
شد نظیرِ کعبہ در عالم بنا	سالِ تعمیرش "بود کعبہ نظیر" ۱۲۵۷ھ

قطعۂ سی و ہشتم

(قطعۂ تاریخِ ولادتِ فرزندِ ارجمند بخانۂ نواب میر غلام بابا خاں بہادر)

میر بابا یافت فرزندے کہ ماہِ چاردہ	برفرازِ لوحِ گردوں گردۂ تمثالِ اوست
فرخی بینی دیابی بہرہ از ناز و طرب	از سرِ ناز و طرب "فرزند فرخ" سالِ اوست[3]

۱۲۸۰ = ۱۲۲۱ + ۹ + ۵۰

---

[1] واقعات دار الحکومت دہلی حصہ سوم صفحہ ۳۱۳۔ [2] "اعتماد الدولہ میر فضل علی کا خطاب تھا۔ جو معتمد الدولہ آغا میر کے بعد شاہ اودھ کے وزیر بن گئے تھے۔ میر فضل علی حامد علی خاں کے خسر تھے۔ اسی وجہ سے خسر کا خطاب داماد کو مل گیا تھا یا سمجھا جاتا تھا کہ مل جانا چاہئے۔ حامد علی خاں دہلی آ گئے تھے اور غالب کے عزیز دوستوں میں تھے"

[3] ناز کے نون کے پچاس اور طرب کی طاء کے نو فرزند فرخ کے اعداد پر بڑھائے ہونگے۔ (خط بنام میاں داد خاں سیاح از اردوئے معلیٰ)

قطعۂ سی و نہم

(قطعۂ تاریخ وفاتِ پسر نواب علاؤالدین احمد خاں بہادر)

درگریہ اگر دعویٔ ہم چشمیٔ ما کرد — بینی کہ شود ابرِ بہاری خجل از ما
ناچار بگرییم شب و روز کزیں سیل — باشد کہ برد کالبدِ آب و گل از ما
گفتی کہ نگہدار دل از کشمکشِ غم — خود کرد برآوردِ غم جان گسل از ما
یحییٰ شد از شعلۂ سوزِ غمِ ہجرش — چوں شمع دود دود بسر متصل از ما
غم دیدہ نسیمی پے تاریخِ وفاتش — بنوشت کہ دردا غِ پسر سوخت دل از ما[ع]

قطعۂ چہلم

(قطعہ تاریخ ولادت)

غالب حالِ سنینِ ہجری — معلوم کن از خجستہ فرزند

ع ما کے عدد ۴۱، دل کے عدد ۳۴، ما میں سے دل گیا گویا ۴۱ میں سے ۳۴ گئے

باقی رہے سات وہ داغِ پسر پر بڑھائے ۱۲۷۴ ہاتھ آئے۔

(منقول از اردوئے معلیٰ)

چوں یک صد و بست و چار ماند ۱۲۴ — ایں است شمار عمر دلبند[عہ]
۱۴۰۹-۱۲۴=۱۲۸۵ھ

قطعۂ چہل و یکم

(قطعۂ تاریخ وفات)

شیخ نبی بخش کہ با حسنِ خلق — داشت مذاقِ سخن و فہم تیز
سالِ وفاتش زپئے یادگار — با دلِ زار و مژۂ دجلہ ریز
خواستم از غالبِ آشفتہ سر — گفت مدہ طول و بگو "رستخیز"[علہ]
۱۸۶۰ء

قطعۂ چہل و دوم

شکرِ ایزد کہ ترا با پدرت صلح فتاد — "حوریاں رقص کناں ساغرِ شکرانہ زدند"
قدسیاں بہرِ دعائے تو و والا پدرت — "قرعۂ فال بنامِ منِ دیوانہ زدند"[عکہ]

عہ یہ تو ظاہر ہے کہ ۱۲۸۵ھ ہے جب خجستہ فرزند کے اعداد میں سے ۱۲۸۵ لے لئے تو ایک سو چوبیس بچتے ہیں۔ انکو میں نے دعائے عمر مولود قرار دیا۔ (خط بنام میر ابراہیم علی خاں بہادر از اردوئے معلیٰ)

علہ از خط بنام منشی ہرگوپال تفتہ (اردوئے معلیٰ)

عکہ بنام نواب علاؤالدین خاں بہادر (اردوئے معلیٰ)

قطعۂ چہل و سوم

نوابے کہ شیفتہ و حسرتی لقب داری ۔۔۔ ہمی بہ لطفِ تو خود را امیدوار کنم
چو حالی از منِ آشفتہ بے سبب نجید ۔۔۔ تو گر شفیع نگردی بگو چہ کار کنم
دوبارہ عمر دہندم اگر بفرضِ محال ۔۔۔ بر آں سرم کہ دراں عمر ایں دو کار کنم
یکے ادائے عباداتِ عمرِ پیشینہ ۔۔۔ دگر بہ پیشگہ حالی اعتذار کنم

قطعۂ چہل و چارم

جنابِ عالیہ[1] از بخششِ حق ۔۔۔ بفردوسِ بریں چوں کرد آرام
سخن پرداز غالب سالِ رحلت ۔۔۔ "خلودِ خلد" گفت از روئے الہام
۱۲۰۴ + ۱ = ۱۲۷۵ھ

قطعۂ چہل و پنجم

دریغا کہ ماند تہی قصرِ دولت ۔۔۔ ز خاتونِ نامی سکندر زمانی[2]

---

[1] از یادگارِ غالب (حالی) ۔ [2] نواب یوسف علی خان ناظم فردوس مکان کی والدہ محترمہ کا لقب تھا۔ (مکاتیب غالب صفحہ ۱) ۔ [3] سکندر زمانی بیگم نواب کلب علی خان خلد آشیاں کی بیوی تھیں۔ مکاتیب غالب صفحہ ۶۴ ۔

چو سیّار روضہ "بود سال فوتش ۱۲۶۲ — سپس ہاسم مے باد جنت مکانی

قطعۂ چہل و ششم

نوروز و دو عید از دو جانب امسال — خوب ست ز روئے وضع و نیک ست بفال

امید کہ ایں سہ عید نذرِ نواب — آرند دوام عمر و عزّ و اقبال[عہ]

قطعۂ چہل و ہفتم

خوانی[علہ] بسوئے خویش و ندانی کہ مردہ ام — دانی کہ مردہ را رہ و رسم خرام نیست

نے شیخ سدّہ ام، نہ الٰہ بخش، مرگ من — از عالم جنابت مرگ حرام نیست

قطعۂ چہل و ہشتم

دادو دہش تو روز افزوں بادا — بر دولتِ تو زمانہ مفتوں بادا

ایں عید و دو صد ہزار عیدِ دیگر — بر ذاتِ تو فرخ و ہمایوں بادا[علہ]

عہ مکاتیب غالب صہ ۹۱ ۔

علہ نواب علاؤالدین احمد خاں علائی مخاطب ہیں۔ الٰہ بخش میں ایک مقامی روایت کی طرف اشارہ ہے۔ علہ ایضاً صہ ۱۰۱ ۔

قطعۂ چہل و نہم

فرزانۂ یگانہ مہاراؤ راجہ را
بادا بقائے دولت و اقبال جاوداں

مہرش، یکے ز کارگزارانِ بارگاہ
ماہش، یکے ز ناصیہ سایانِ آستاں

فرمود تا طرازِ گلستاں کنند نو
زانساں کہ در بہار شود تازہ بوستاں

آغا کہ حق سپردہ بدستش کلیدِ گنج
تا کرد خامہ را بنگارش گہر فشاں

رخشید حسنِ جوہرِ الفاظ از مداد
زانساں کہ در سوادِ شب انجم شود عیاں

غالب طرازِ سال بدینگونہ نقش بست
از روئے طرزِ تعمیہ در معرضِ بیاں

ہر کس کہ خواہد آگہی از سالِ اختتام
باید کہ دل نہد بہ گلستانِ بے خزاں ع

۱۲۶۵ھ

ے مہاراجہ الور نے گلستاں کا ایک نسخہ میر پنجہ کش کے شاگرد آغا صاحب سے لکھوایا تھا جو آخری دور کے دہلی کے مشہور خوشنویس اور خطاط تھے۔ غالب نے اس نسخہ کے لئے یہ قطعہ تاریخ کہا تھا۔ یہ میرزا کے اس قلمی دیوان اردو کے آخر میں لکھا ہے جو نواب شجاع الدین احمد خاں تاباں مرحوم کے خاندان میں محفوظ ہے۔ وہاں سے مکرمی مولانا غلام رسول صاحب مہر مصنف غالب نے نقل کرکے ہمیں عنایت فرمایا۔ اس کے بعد کے قطعے بھی حضرت مہر ہی کا عطیہ ہیں۔ ہم ان کے ممنونِ احسان ہیں۔

قطعہ پنجاہم

بروزِ حشر الٰہی چو نامۂ عمل | کنند باز کہ آں روز باز خواہ من است
بکن مقابلہ آں راز سرنوشت ازل | اگر زیادہ و کم باشد آں گناہِ من است[۵۰]

---

۵۰ تذکرۂ غوثیہ صہ ۳۵۶ (طبع سوم)

نظم[1]

برآنم بہ نیروئے ایں تیغِ تیز
کہ مغزِ عدو را کنم ریز ریز
عدو آں کہ "برہانِ قاطع" نوشت
بگفتارِ سست و بہنجارِ زشت
اگر گفتہ آید کہ او مُرد و رفت
زمغزش چہ خواہی ہمی اے شگفت
زمغزش خرد جستم اما چہ سود
کہ در زندگی نیز مغزش نبود
امید آنکہ گفتارِ آں بے ہنر
کنم ہم بگفتار زیر و زبر
امید آنکہ چوں کارسازی کنم
بدیں نامہ دشمن گدازی کنم
زہے نامہ کز فرِّ اقبالِ او "یکے تیغ تیز" آمدہ سالِ او

علہ "تیغ تیز" صفحہ ۵۴

غزلیات

ای خداوندِ خردمند و جهان داورِ دانا — وی به نیروی خرد بر همه کردار توانا

ای برفتار و بدیدار ز زیبایی و خوبی — سروِ نوخاسته آسا مهِ ناکاسته مانا

به ادا پایه فزایا به نظر عقده کشایا — بکرم ابر عطایا بغضب برق سنانا

به نگه خسته نوازا به سخن بذله طرازا — به قلم غالیه سایا به نفس عطر فشانا

شه نشان کلب علیخان که تویی یوسفِ ثانی — نبود ثانی و همتای تو در دهر همانا

دانم از حالِ ما آلم خبرے داشته باشی — سرنوشتِ ازلی گرچه ندارد خط خوانا

دشمنم چرخ و تو بینی و نسوزی لعبالش — به عدو صاعقه ریزا به محب فیض رسانا

جانشینِ تو کند نامِ ترا زنده به گیتی — باد فردوسِ برین جای تو فردوس مکانا

غالب از غم چه خروشی بتو زیباست خموشی
با کریمِ همه دان هیچ مگو هیچمدانا

جز دودِ شمعِ غم ز باده نبوده ست کامِ ما — گوی چراغِ روزِ سیاه است جامِ ما

در خلوتش گذر نبود باد را اگر — صرصر بجاکِ راه رساند پیامِ ما

ای بادِ صبح عطرے از آن پیرهن بیار — تسکین ز بوی گل نپذیرد مشامِ ما

ہر ہا ر دانہ بہر ہما افگنیم و مور | آید بدام و دانہ رباید ز دام ما
گفتی چو حالِ دل شنود مہرباں شود | مشکل کہ پیشِ دوست تواں بُرد نامِ ما
از ما بما پیام و ہم از ما بما سلام | رنجِ دلی مباد بہ پیام و سلامِ ما
مقصودِ ما ز دہر ہر آئینہ نیستی ست | یارب کہ ہیچ دوست مباد ابکامِ ما

غالب بقولِ حضرتِ حافظ ز فیضِ عشق
ثبت ست بر جریدۂ عالم دوامِ ما

منع ز صہبا چرا بادہ رواں پرور است | خوف ز عصیاں عبث خواجہ شفاعتگر ست
پرتوِ مہر و مہ ست نور بچشم اندروں | گرچہ بود در قدح اہلِ مے از کوثر است
عہدِ جوانی گزشت توبہ نکردم ہنوز | بادہ بہ پیران سری نیک بمن درخور است
اے بمن آویختہ پارۂ از جا بگرد | تا نہ فتد بر زمیں بادہ کہ در ساغر است
ہند بہ ہنگامِ دے خوش بود آب و ہواش | ورنہ بود گل ز گل مہلِ گل خوشتر ست
ایکہ ز نظارۂ حسنِ بتاں مانعی | چشم تو گر بستہ اند و رکہ دو گوشم کر ست
خستۂ یارِ خودم باغ و بہارِ خودم | ہر مژۂ خونفشاں شاخِ گلِ احمر است
صبح رسید از ہوا مرغِ ہمایوں ہما | گفت کہ مکتوبِ تو در خورِ این شہپر است
گفتم اگر خوش کنی در نگنی حرفِ من | بالِ تو از بہرِ دست مرحہ را در خور است

ور بسوئے جاورہ میروی البتہ رو / سایہ بفرقش فگن آنکہ ہمایون فرست

نامۂ من سوی دست خان جہانخاں ببر / آنکہ ز پہلوی دست نامی و نام آورست

خود زکفِ نامہ بر نامہ ستاند بمہر / آنکہ جہان را مہ است آنکہ سران را سرست

ابرِ بہارش مخوان بحرِ دانش مداں / محتشم الدولہ را دست ودلے دیگرست

آں شہِ خوباں چرا ناز ز افسر کشد / خود کلہ از فرخی بر سرِ او افسرست

نامہ کہ بے نامِ اوست طایرِ بے بال و پر / شعر کہ بے مدحِ اوست شاہدِ بے زیورست

مدحِ چنیں شہ نشان سہل شمار دہمی
غالب وحشی نگر کش چہ ہوا در سرست

ہم انا اللہ خواں درختے را بگفتار آورد / ہم انا الحق گوی مردے را بسرِ دار آورد

ایکہ پنداری کہ ناچار است گردوں در روش / نیست ناچار آنکہ گردوں را برفتار آورد

نکتۂ داریم و با یاراں ہمیگوئیم فاش / طالبِ بیدار باید تابِ دیدار آورد

دانہا چوں ریزد از تسبیح تارے بیش نیست / ایں مشعبد دہر گاہ از سبحہ زنار آورد

جذبِ شوقش بیں کہ در ہنگامِ برگشتن ز دیر / در قفای خویشتن بت را برفتار آورد

آں کند قطعِ بیاباں ایں شگافد مغزِ کوہ / عشق ہر یک را بطرزِ خاص در کار آورد

آہِ ما را بیں کہ نارد از دلِ سختش خبر / باد را نازم کہ ابر از سوی کہسار آورد

نزد ما حیف ست گو تو زو زلیخا میل باش — جذبۂ کز چاہ یوسف را بہ بازار آورد
ہر نا رسا را کہ افشاریم از وے خوں چکد — ہر نہالے را کہ بنشانیم دل بار آورد

نیست چوں در منطقش جز ذکرِ شاہد حرف و صوت
شاہدے باید کہ غالب را بگفتار آورد

دردِ ما ساز است و درماں نیز ہم — دہر لے پچ او یزداں نیز ہم
اجرِ ایماں سود دانش گو مدہ — آنکہ دانش داد و ایماں نیز ہم
شہ ز بزمم گر براند غم کراست — فارغم از ننگِ حرماں نیز ہم
ما عتم می نگزرد اندر خمیر — نیست باقی ذوقِ عصیاں نیز ہم
عشق و آنگہ استعاراتِ دروغ — ای دژم زخمِ نمکداں نیز ہم
منکہ ہر دم بے اجل میرم ہمے — میتوانم زیست بیجاں نیز ہم
رفتہ است از دل نشاطِ بزم و باغ — واں ہوائے ابر و باراں نیز ہم
خامشی تنہا نہ جاں را می گزد — ایں نوا ہائے پریشاں نیز ہم

آنکہ پندار رند حافظ بودہ است
غالب آشفتہ بود آں نیز ہم

ہلہ من عاشقِ ذاتم تننہ ناہا یا ہو — ناظرِ حسن صفاتم تننہ ناہا یا ہو

آسمانِ بلند را میرم | ابرِ تجلی پرند را میرم
میفرستد مرا بهانہ بچہ | دلِ زار و نژند را میرم
شوریٔ اشکِ رنگِ خوارست | تلخیٔ زہرخند را میرم
سخنم مدحِ حضرتِ اعلیٰ ست | سخنِ دل پسند را میرم
سرِ راہش نشستنم ہوس ست | خاکِ پای سمند را میرم
رہ نشین وہم زہی توقیر | طالعِ ارجمند را میرم
جذبِ الفت بسوی وے کشدم | ایں تو آئیں کمند را میرم
میکند رخنہ در جگر غمِ ہجر | ایں جگر در کلند را میرم
شاعرم منشیم ظریف و شریف | ایں اضافاتِ چند را میرم

داہر جوید ز حضرتِ اعلیٰ

غالبِ مستمند را میرم

بہ مقصدے کہ مرآں رارہ خدا گویند | برو برو کہ ازاں سو بیا بیا گویند
کسے کہ پاکے ندارد چگونہ راہ رود | خود اہلِ شرع دریں وادی جہا گویند
زرمزِ نخلِ انا اللہ گوئے نا آگاہ | حدیثِ جلوہ گہ و موسیٰ و عصا گویند
مگر زحق نہ بود شرمِ حق پرستاں را | کہ نامِ حق نبرند و ہمیں انا گویند

ز قالِ شاں نبود دل‌نشینِ اہلِ نظر — جز آں صفات کہ از ذاتِ کبریا گویند
نخواندہ در کتب و ناشنیدہ از فقہا — بغیر بے مزہ واگویہ ہا کہ واگویند
دم از وجود کہ ذنب است زد ند بے خبراں — چساں عطیۂ حق را گناہِ ما گویند
بلے گناہ بود دعوئ وجود از ما — بہ اہلِ راز چنیں گوئی تا بجا گویند
ق
دگر ملامتیاں را چہ زہرۂ پاسخ — اگر بہ خشم گرایند و ناسزا گویند
نکردہ زر مسِ خود را و بہرِ عرضِ فریب — بہ پیشِ خلق حکایت ز کیمیا گویند
کساں کہ دعوئ نیکی ہمی کنند، مرا — اگر نہ نیک شمارند، بد چرا گویند؟
طمع مدار کہ یابی خطابِ مولانا — بس است ہمچو توئی را کہ پارسا گویند

بگوئی مردہ کہ در دہر کارِ غالبِ زار
ازاں گذشت کہ درویش و بینوا گویند عہ

عہ یادگارِ غالب (حالی)۔

متفرق اشعار

نازم آں فتنہ کہ در دشت بغمخواری قیس — لیلیٰ از ناقہ فرود آید و محمل برود

اینک ہزار و ہشتصد و شست و چار بین — ہنگامۂ ورودِ خداوندگار بین

نوابِ نامدار بدہلی در آمدہ — فصلِ بہار بین کہ در اکتوبر آمدہ

مرحبا ویسرای کشورِ ہند — شان و شوکت فزائی کشورِ ہند

بیا کہ دادہ بدہلی نشانِ شوکت و شاں — وزیرِ اعظمِ شاہِ فرنگ و ہندستاں

زہے لارڈ لارنس کز حکمِ شاہ — کند تاجداری بزریں کلاہ

ملکۂ آنکہ بریں چرخِ سریرش باشد — لارڈ لارنس گرانمایہ وزیرش باشد

زہے ز شملہ بدہلی ورودِ فرخِ او — چو آفتاب سراسر فروغ و فرِ رخِ او

مرحبا لشکرِ نوابِ گورنر جنرل — کہ شدہ دہلی ازاں کوکبہ کوکب بمثل

در تنِ مردمِ ایں شہر رواں باز آمد — می شناسم کہ مگر شاہِ جہاں باز آمد

عیاں بود ز گورنر کرامتِ ملکہ — زبانِ خلق و دعائے سلامتِ ملکہ

دو روز دیر کن ای مرگ خالصاً للہ — مگر بمن رسد آں وایہ کہ در راہ ست

عبودیت نکند اقتضائے خواہش کار — دعا بصیغۂ امر ست و امر بے ادبیست

بہرم چوں نالم با بو بہرج موہن ‌ ‌ ‌ ‌ چکد خونِ دلِ ریش از لبِ من

فرخ آں روز کہ از خانۂ زنداں بدرم ‌ ‌ ‌ ‌ سوئے شہر خود از یں وادیٔ ویراں بدرم

شاہی و درویشی ایں جا باہم است ‌ ‌ ‌ ‌ بادشاہِ عہد۔ قطبِ عالم است

ہم در قیام زندہ ام کز برائے خویش ‌ ‌ ‌ ‌ آں وقت لائے نافیدام از دو پائے خویش

روزِ روزہ است و روز ناپیدا است ‌ ‌ ‌ ‌ غلظتِ ابر و شدتِ سرما است

رباعیات

(۱)

بخشید بہ ثاقبِ سخنور یزداں   فرخ پسرے بشکلِ ماہِ تاباں
ہم نورِ نگاہِ نیرِ رخشان ست   ہم روشنیٔ چشمِ شہاب الدین خاں

(۲)

امروز کہ روزِ عید و نوروز بود   روز فرخندہ و دل افروز بود
ہر عیش و نشاطیکہ درین روز بود   ہر روز ترا ز بخت فیروز بود

(۳)

نازم بہ نشاط اینچنیں برگشتن   رمزیست نہفتہ اندریں برگشتن
سرمایۂ نازش ست و پیرایۂ حسن   برگشتنِ مژگان بود اندریں برگشتن

(۴)

خواندیم سخنہائے محبت بسیار   راندیم سخنہائے محبت بسیار
رفتیم آخر ز عالم و در عالم   ماندیم سخنہائے محبت بسیار

(۵)

اے سعیٔ تو ہمچو مہرِ گیتی افروز وے بختِ تو در جہانستانی فیروز
حق کردہ بہ روز نامۂ عمرِ تو ثبت توقیعِ توقیعِ ہزاراں نوروز

(۶)

اے آنکہ بہ ہر نامِ تو شاہرخ است پیوستہ ترا بحضرتِ شاہ رخ است
تا زد تو شہ کہ باشد اندر شطرنج امید ظفر قوی چو با شاہ رخ است

(۷)

اے دادہ بباد عمر در لہو و فسوس زنہار مشو ز رحمتِ حق مایوس
ہشدار کز آتشِ جہنم حق را تہذیب غرض بود نہ تعذیبِ نفوس

(۸)

جائیکہ ستارہ شوخ چشمی ورزد افسرِ افسار ع۱ و گرزن ع۲ ارزن ارزد
خورشید ز اندیشۂ چادر ع۳ گردش بر چرخ نہ بینی کہ چساں می لرزد

ع۱ بمعنی پوزی ۔ ع۲ بمعنی تاج ۔ ع۳ بمعنی حال ۔ چادر گردش
بمعنی انقلاب ۔

(۹)

در کالبدِ شہر رواں باز آمد　　فرمانِ فرمای شہ نشاں باز آمد
زیں شادی و خوشدلی کہ رودادِ شہر　　گوئی کہ مگر شاہ جہاں باز آمد

(۱۰)

از دہر دلم دایہ زہر در می جست　　از بادۂ ناب یکدو ساغری جست
فرزانہ مہیش داس بخشید بمن　　آبے کہ برائے خود سکندر می جست

(۱۱)

زیں ساں کہ ہمیشہ در روانی مائیم　　سرچشمۂ رازِ آسمانی مائیم
لختے ز دساتیر بود نامۂ ما　　ساسانِ ششم بہ کاردانی مائیم

(۱۲)

گویند جہانیان دو روئید مگو　　گر بد منکوہ ور نکوئید مگو
ہرچند کہ بد زیستم و بد مردم　　نیکاں پسِ مردہ بد نگوئید مگو

(۱۳)

ہر روز تنم ز سایہ لرزاں گردد　　ہر شب دلم از داغ چراغاں گردد
خواہم ز لطفِ منت گری صاحب　　کارِ منِ آشفتہ بساماں گردد

(۱۴)

اے پایہ بلند ساز والا جاہی　　از بہرِ تو یاد ہر چہ از حق خواہی
مہ کوکبہ مکلوڈ کہ در صورتِ تست　　چوں مہر عیاں معنیٔ روح اللّٰہی

(۱۵)

یارب تو کجائی کہ ہما زر ندہی　　بیدر دخدائی کہ ہما زر ندہی
نے نے تو نہ غائبی و نہ بیرحمی　　سلہ مایہ چو مائی کہ ہما زر ندہی

(۱۶)

آں کیست کہ جسم ملک راجاں باشد　　آں کیست کہ ہمسرِ سلیماں باشد
آں کیست کہ بخشش بفرماں باشد　　کس نیست مگر کلبِ علیخاں باشد

(۱۷)

اے کردہ بمہرِ زرفشانی تعلیم　　پیدا ز کلاہِ تو شکوہِ دیہیم
بادا بتو فرخندہ ز یزدانِ کریم　　پروانگیٔ جدید بہ اقطاعِ قدیم

(۱۸)

حق داد بہ سید زپے انعامش　　فرخ پسرے کہ واجب است اکرامش
تاریخ ولادتش بود بے کم و بیش　　ارشاد حسین خاں کہ باشد نامش
۱۲۸۵ھ

(۱۹)

سرتا سرِ دہر عشرستانِ تو باد   صد رنگ گل طرب بدامانِ تو باد

عید است و بہار خرمی یاد آرد   جانِ من و صد چو من بقربانِ تو باد

(۲۰)

نواب[۱] کہ شد ز شوکتِ اقبالش   بخشیدنِ باج غلہ از اقبالش

فارغ شد ہر کسے ورود اد فراغ   ہم فارغ و ہم فراغ باشد سالش

۱۲۸۱ھ   ۱۲۸۱ھ

ع۵ مکاتیب غالب صہ ۴۹ ۔ ع۱ نواب کلب علی خاں بہادر خلد آشیاں مر
ہیں ۔ ایضاً صہ ۵۲ ۔